

М. ЖОЛСЕЙТОВА¹✉, АХМЕТ ТАШАҒЫЛ², Қ. БАЙМАҒАМБЕТОВ³

¹тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

²доктор, профессор

Едитепе университеті

(Түркия, Стамбул қ.), e-mail: atasagil@hotmail.com

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

РОКСОЛАН ЖӘНЕ АЛАН ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада ерте темір дәуірінің халықтары саналатын роксолан және алан тайпаларының этникалық шығу тегі туралы сөз болады. Бұл тайпалар сармат-савромат тайпалық бірлестігіндегі ірі тайпалар болып саналады. Роксоландар мен аландардың Орал тауының оңтүстігі және де Қазақстанның батыс аймақтарынан Еуропаға қарай бет алуынан кейінгі олардың Еуропа тарихындағы рөлі өте ауқымды болып келеді. Бірі Еуропалық Скифияны бағындырып, Шығыс Еуропа тарихын одан әрі күрделендіре түскен алғашқы қоныс аударған тайпалардың қатарында болса, енді бірі бүтін Еуропаны жүріп өтіп, Солтүстік Африкаға дейін барып, жаңа тарихи процестердің орын алуына себепші болған тайпалардың бірі. Осындай елеулі тарихи оқиғаларға ықпал еткен олардың алғашқы деректерде кездесуі, олардың этникалық түп тамырларымен бүгінгі ұрпақтарының сабақтастықтары осы мақалада қамтылады. Сонымен қатар, осы мәселеге байланысты көне антикалық деректер және кезіндегі, бүгінгі түрлі зерттеушілер пікірлері де көрсетіледі. Этникалық шығу тарихы өте маңызды. Өйткені роксолан және аландардың этникалық шығу тарихы түркі халықтарының қалыптасу тарихының маңызды бөлігі болып есептеледі. Сол себепті де бүгінгі уақытта көп зерттелмеген роксолан және алан тайпаларының этникалық тарихы туралы осы мақалада біршама мәліметтер келтіріледі.

Кілт сөздер: сарматтар, роксолан, алан, этноним, этимология.

M. Zholseyitova¹, Akhmet Tashagil², K. Baimagambetov³

¹Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mzholseyitova@ayu.edu.kz

²Doctor, Professor

Yeditepe University

(Turkey, Istanbul), e-mail: atasagil@hotmail.com

³Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жолсейтова М., Ташағыл Ахмет, Баймағамбетов Қ. Роксолан және алан тайпаларының этникалық тарихы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 417–426. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.35>

***Cite us correctly:**

Jolseyitova M., Tashagyl Akhmet, Baimagambetov Q. Roksolan jane alan taipalarynyn etnikalyq tarihy [Ethnic history of the roksolans and alans] // Iasauii universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 417–426. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.35>

Ethnic history of the roksolans and alans

Abstract. The article deals with the issues of ethnic origin of the tribes of the Early Iron Age Roksolans and Alans. These tribes are considered the largest tribes in the Sarmatian-Sauromatian tribal association. The role of the Roksolans and Alans in the history of Europe after their advance from the southern Ural Mountains and western regions of Kazakhstan to Europe was very significant. Some were among the first migrating tribes that conquered European Scythia and further complicated the history of Eastern Europe, while others were one of the tribes that traveled through Europe and reached North Africa, which led to the emergence of new historical processes. This article highlights the early information in the sources about the tribes that contributed to such significant historical events, the continuity of their ethnic roots with today's generation. In addition, ancient data and opinions of various researchers of that time and modernity are presented in connection with this problem. The history of the ethnic origin is very important. Because the history of the ethnic origin of the Roksolans and Alans is considered an important part of the history of the formation of the Turkic peoples. That is why this article provides some information about the ethnic history of the Roksolan and Alan tribes, which are not studied much today.

Keywords: Sarmatians, Roxolans, Alans, ethnonym, etymology.

М. Жолсейтова¹, Ахмет Ташагыл², К. Баймагамбетов³

¹кандидат исторических наук,

доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

²доктор, профессор

Университет Едипене

(Туркия, г. Стамбул), e-mail: atasagil@hotmail.com

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

Этническая история роксоланов и аланов

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы этнического происхождения племен эпохи раннего железного века роксоланов и аланов. Эти племена считаются самыми крупными племенами в сарматско-савроматском племенном объединении. Роль роксоланов и аланов в истории Европы после их продвижения из южных Уральских гор и западных регионов Казахстана в Европу была весьма значительной. Одни были в числе первых мигрирующих племен, завоевавших европейскую Скифию и еще более осложнивших историю Восточной Европы, а другие были одним из племен, которые путешествовали по Европе и достигли Северной Африки, что привело к возникновению новых исторических процессов. В этой статье освещаются ранние сведения в источниках о племенах, которые способствовали столь значимым историческим событиям, преемственность их этнических корней с сегодняшним поколением. Кроме того, в связи с этой проблемой представлены древние античные данные и мнения различных исследователей того времени и современности. Этническое происхождение имеет очень большое значение в истории. История этнического происхождения роксоланов и алан считается важной частью истории формирования тюркских народов. По этой причине в данной статье приводятся некоторые сведения об этнической истории племен роксоланов и алан, которые на сегодняшний день мало изучены.

Ключевые слова: сарматы, роксоланы, аланы, этноним, этимология.

Кіріспе

Сармат тайпалары өз уақытында қуатты бірлестіктердің қатарында болған. Ал олардың құрамындағы язығ, роксолан, аорс, алан тайпалары Шығыс Еуропаға қарай жылжи отырып, сол аймақтың тарихына өзіндік ықпал жасаған болатын. Тіпті, аландар сонау Батыс Еуропаның саяси тарихында өзіндік із қалдырып, Солтүстік Африка аймақтарына дейін аяқ басқан. Роксолан, аландардың Еуропа тарихына, мәдениетіне, әскери өнеріне дала көшпелілерінің ерекшеліктерін апарып, өзгеріс енгізген халықтар ретінде олардың саяси тарихында үлкен маңызға ие болған.

Ал бұл тайпалардың этникалық шығу тегіне келер болсақ, үлкен даулы әрі сан пікірлі тұжырымдарға кезігеміз. Өйткені бұл мәселе әліге дейін нақты шешімін тапқан емес. Бұл тайпаларды сарматтардың қатарына жатқызғандар да, оларды сақ-массагеттермен байланыстырғандар да, тіпті славяндардың арғы тегі деп есептегендер де болды. Зерттеушілердің өзіндік тұжырымдарына қарап, нақты шешімге тоқталу да қиын. Олардың атауларының шығу тарихы, тілдері және бүгінгі осетиндермен байланысы үлкен зерттеулерді қажет ететін мәселелер болып табылады.

Роксолан және аландар географиялық орын ауыстыруына байланысты ғана Орта Азия жерінен алшақтай түскен болатын. Дегенмен олардың түпкі этникалық тамыры көшпелілерге тиесілі. Бұл тайпалардың этникалық жағынан зерттелуі болашақта баса назар аударылатын мәселенің бірі болатынына сенім мол. Өйткені роксолан және аландардың тарихы Қазақстан тарихында тұмшаланып қалған тарихтың бірі болып саналады. Сақтар мен ғұндардың мысы сарматтар тарихын әбден басып тастағаны сезіледі. Сондықтан, роксолан және алан тарихының кеңінен зерттелуіне екінші тыныс беру басты мақсат ретінде қойылып отыр.

Зерттеу әдістері

Сармат тайпаларының этникалық шығу тегін, этимологиясын зерттей отыра, бұл туралы түрлі ой-пікірлерге тоқталып, бүгінге дейін созылған бұл мәселенің түйіні сараланады.

Зерттеу барысында роксоландар атауының алғашқы деректерде кездесуіне байланысты тұжырымдарға тоқталып, аландардың этникалық шығу тегіне байланысты талдау жасалады. Аландар мәселесінің көкжиегі айқындалып, оған өзіндік қорытынды жасалады.

Талдау мен нәтижелер

Солтүстік Қара теңіз аймағындағы ең ірі сармат тайпаларының бірі роксоландар болды. Роксолан есімі алғаш рет Диофанттың құрметіне аталған Херсон декретінде аталады (б.з.д. II ғ.). Жалпы, «Роксоландар» есімі ежелгі авторлардың он еңбегінде, төрт эпиграфиялық дереккөздерде және екі рет картографиялық материалда кездеседі.

Грекше «Ροῖο αῠοί», латынша «Roxolani» немесе «Rhoxolani» атау жазуының ең көп таралған түрі. «Роксолан» этнонимін халықтың өзіндік атауы деп болжауға болады. Ең толық этимологияны В.И. Абаев ұсынды [1, 156-б.]. Оның нұсқасы келесі транскрипцияға дейін қысқартылды: («rox-alan» (Жарық ала алады). «Roxs ежелгі ирандық <rauxəna» (ашық түсті), ал «alan» - <aryana» (Ариан, Ариан) шыққан.

Кез келген халық тарихының ең маңызды бөлігі – хронология. Ал ол роксоландарға қатысты дереккөздерде аз көрініс тапты. Роксоландықтардың тарихи аренаға шығуы б.з.д. II ғасырдың аяғындағы Диофант соғысының оқиғаларымен байланысты. Роксоландықтардың соғысқа қатысуы туралы екі тәуелсіз дереккөз – Диофанттың құрметіне арналған жарлық және грек географы Страбонның еңбегінен үзінді хабарлаған. Осы деректерге сүйене отырып, б.з.д. II ғасырдың аяғында Орталық Еуропаның оңтүстігінде пайда болған сарматтардың роксолан тайпасы екендігін білеміз. Олар кейіннен скифтердің одақтасы ретінде әрекет етеді [2, 61–64-бб] (1-сурет).

Этноним «роксоланы» в античной традиции
The ethnonym «roxolani» in the ancient tradition

Источник	Этноним «роксоланы» в оригинальном тексте	Русская транскрипция этнонима
Декрет в честь Диофанта	Ῥοξινάλοϛ	Ревксиналы
Strabo. Geo.	Ῥοξόλανοι	Роксоланы
Plinius Maior. Naturalis Historiae	Roxolani	Роксоланы
Эпитафий в честь Плавтия Сильвана	Rhoxolanorum	Роксолан
Tacitus. Historiae	Rhoxolani	Роксоланы
Κλαύδιος Πτολεμαῖοϛ. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ὙΦΗΓΗΣΙϛ	Ῥοξόλανοι Ῥοκαλάνοι	Роксоланы Ревканалы/Раканалы
SHA. Spartian. Hadrianus	Roxolanorum	Роксолан
SHA. Capitolinus. M. Antoninus Philosophus	Roxolani	Роксоланы
SHA. Capitolinus. Triginta Tyranni	Roxolanis	Роксолан
SHA. Vopiscus. Divus Avrelianus	Roxolani	Роксоланы
Надгробие из г. Пола	Roxolanorum	Роксолан
Cassius Dio. Ρομαικη	Ῥοξολάνουϛ	Роксоланами
Tabula Peutingeriana	Roxulani. Sarmate	Роксоланы. Сарматы
Ammianus Marcellinus. Res Gestae	Roxolanique [roxoulanique]	Роксоланы и ...
Getica	Aroxolani	Ароксоланы
Cosmographia Anonymi Ravennatis	Roxolanorum	Роксоланы

1-сурет – Антикалық деректердегі «роксоландар» атауы

Басқа сармат халықтары сияқты, роксоландар готтар мен ғұндардың Еуропаға шабуылында болып, тіпті Африкаға дейін де кетіп жатты. Ғалымдар олардың іздерін ерте славяндардың протопрагиялық мәдениеттерінен іздейді. Д.И. Иловайский және кейбір басқа зерттеушілер роксоландарды славяндар деп есептеп, оларды Русьпен байланыстырады. Бірақ Тацит роксоландарды сармат халқы ретінде (Sarmatica gens) көрсетті, ал қазір көптеген ғалымдар сарматтарды және осы тайпаның негізгі өкілдері – аландарды үндіеуропалық тайпаның ирандық тармағы деп атайды [3].

Аландар – б.з. I ғасырының ортасында ежелгі авторлардың назарына түскен көшпелі шығыс сармат әрі иран тілдес тайпалар одағы. «Алан» термині скиф-сармат халқының этнонимиясында кең тараған ежелгі ирандық «Ариана» сөзінен шыққан.

Аландар, әсіресе, аорстар басқаратын шығыс сарматтық одақтар арасында өздерінің жаугершілігімен ерекшеленді. Сол кездегі дереккөздер «қажымас», «ержүрек», «мәңгілік жауынгер» сынды аландарға қатысты атауларға толы. Антикалық деректер оларды Дунайдың төменгі ағысында да, Солтүстік Қара теңіз аймағында да, Кавказ далаларында да болғандығын айтады.

Б.з. II ғасырында «Алания» аландар мекендеген аумақ ретінде айтылады. Бұл кезде Терек өзені «Алонта» деп аталды. Осымен бір уақытта б.з. III ғасырдың ортасынан кешіктірмей қытай жылнамаларында Арал-Каспий даласында жерсіндірілген аорстардың бұрынғы иеліктері «Аланья» деп атала бастады. Ал басқа сармат тайпаларының аттары дерек беттерінен жоғалып кетті. Бұлардың барлығы үлкен процестің маңызды белестері, ал оның мәні, IV ғасыр авторы Аммиан Марцелиннің айтуы бойынша, аландар «тұрақты жеңістермен бірте-бірте көршілес халықтарды әлсіретіп, өздерінің атын оларға тарата берді».

Батыста аландар есімі туралы ең ерте дерек Сенеканың «Тиесттер» пьесасында кездеседі, ол б.з. I ғасырдың төртінші онжылдығында жазылған болуы мүмкін немесе одан сәл ертерек. Кейіпкерлердің бірі, хабаршы былай деген болатын: «Бұл қай аймақ? Аргос? Спарта?.. Коринф?.. Әлде ар жағында қаһарлы аландар жасырынған Дунай ма? Әлде мәңгі қардың сыртындағы Гиркания ма, әлде бұл көшпелі скифтердің жері ме?» Ал Аргос, Спарта, Коринф, Дунай, Гиркан жері, Скифтер римдік оқырманға белгілі болған, тек аландардың аты ғана бізге жеткен деректе алғаш рет аталған. Дегенмен, хабаршы ескертуінде Сенека оқырманның назарын осы тұрғыда аландарға аударғысы келгені айтылмайды. Жоғарыда келтірілген үзіндіде аландар оларды тайпалар мен халықтардың жалпы санағынан қандай да

бір түрде ажыратуға мүмкіндік беретін ерекше рөл атқармайды. Жалпы олар пьесада бір-ақ рет айтылады. Ал бұл Сенеканың замандастарының аландар туралы жеткілікті түсінігі болғанын көрсетеді, сондықтан аландардың аты ешқандай таңданыс тудырмаған [4, 20–21-бб].

Аландар тарихын зерттеу шамамен екі ғасыр бұрын басталған. Тұтас ғылыми әдебиеттер көбейді, олардың ішінде біз Ю.А. Кулаковский мен З.Н. Ванеевтің жалпылаушы еңбектерін, сондай-ақ Ю.С. Гаглоити мен В.В. Ковалевскаяның монографияларын ерекше атап өтеміз. Дегенмен, бұл еңбектер қанша жерден құнды болғанымен, олардың ешқайсысы аландардың тарихын жеткілікті толық көлемде, жүйелі түрде және барлық дерлік дереккөздердің негізінде жаңғырта алмайды [5].

Аландық проблема тұтастай алғанда үлкен қызығушылық тудырады және өте маңызға ие. Аландар Солтүстік Қара теңіз аймағының ерте ортағасырлық тарихында, Солтүстік Кавказ халықтарының тарихи тағдырларында ерекше маңызды рөл атқарды. Солтүстік Кавказдың қазіргі халықтарының барлығы дерлік белгілі бір дәрежеде алан мәдениетінің ықпалын бастан кешірді, ал осетиндер өздерінің шығу тегі бойынша аландармен тікелей байланысты деп әсірелеусіз айтуға болады.

Өткен ғасырдың басынан Ю. Клапрот аландар мен осетиндердің сәйкестігі туралы ұстанымды алға тартқан кезден бастап осетиндердің аландармен сәйкестігі туралы теория жан-жақты дәлелденіп, қазіргі уақытта зерттеушілер тарапынан бірауыздан қабылданған. Грузин, армян, орыс дереккөздерінің деректерін өзара салыстыру, дәл сол адамдардың осс (осетиндер), ас, яс, язгытар, аландар деген атпен жасырынып жүргенін жеткілікті сенімділікпен көрсетті. Аландар мен осетиндердің жеке басының тарихи дәлелдерін В. Миллер, Ю. Кулаковский және В.И. Абаев келтірген болатын. Осетиндердің аландармен сәйкестігі қазір ешқандай күмән тудырмайтыны рас, алайда, аландардың Солтүстік Қара теңіз аймағында және Кавказда пайда болу уақыты мен шығу тегі туралы мәселеге қатысты әр түрлі шешімдер келтірілуде. Бірқатар авторлар Солтүстік Қара теңіз аймағындағы жазба деректерде «алан» тайпалық атауының пайда болуы б.з. тек I ғасырына сәйкес деген факті мен антикалық авторлардың (Дион Кассий, Аммиан Марселлин) аландардың массагеттер тегі туралы мәліметтері, олардың Қара теңіз аймағында және Кавказда пайда болған уақытын біздің заманымызға жатқызып отыр. Алайда, Алан мәселесін зерттеушілердің көпшілігі - лингвистер, тарихшылар және археологтар – аландарды Солтүстік Қара теңіз аймағындағы скиф-сармат тайпаларымен байланыстырады және олардың мұнда пайда болған уақыты шамамен б.з.д. VII ғасырға жатады. Сонымен бірге аландардың шығыс иран тілдерінің қалыптасуы орын алған Орталық Азияның сақ-массагет (скиф) тайпаларымен байланысы да күмән тудырмайды. Бұл мәселе бойынша қарама-қарсы көзқарасты Е.И. Крупнов ұстанған болатын, ол «Шындығында осетиндер скифтер мен сарматтардың тікелей ұрпақтары да емес, олардың материалдық мәдениетінің жалғыз мұрагерлері де, тікелей мұрагерлері де емес» деп есептейді. Сонымен бірге, Крупнов генетикалық тұрғыдан «осстарды» және жалпы қазіргі осетиндерді біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында «Дағыстаннан бастап Кубаньға дейінгі аумақты алып жатқан жергілікті Солтүстік Кавказ халқы» болған аландармен тікелей түрде байланыстырады». Ал, тарихи, лингвистикалық, археологиялық деректер бізге аландарды скифтер мен сарматтардан бөліп тастауға ешқандай негіз бермейді, өйткені олардың арасындағы дәйекті байланыс айқындалған болатын. Аландардың шығу тегі туралы мәселені Солтүстік Қара теңіз аймағының скиф-сармат тайпалары мен Орталық Азиядағы сақ-массагет (скиф) тайпаларының тарихымен тығыз байланыстыра шешу керек [6].

Бірқатар ежелгі авторлардың (Иосиф Флавий, Лукиан Самосатский, Клавдий Птоломей, Аммиан Марцелин, және т.б.) хабарлары аландардың скифтерден шыққанын айғақтайды. Бұған осетин тілінің скиф тіліне жақындығы да дәлел. Біздің эрамызға дейінгі IV–III ғасырлардан бастап скифтерді сарматтар (савроматтар) алмастыра бастады, бұл күшті

саяси толқулармен байланысты болды. Солтүстік Қара теңіз аймағының далалық кеңістігінде скифтердің сарматтармен алмастырылуы бір ұлттың екінші ұлтты ығыстыруының салдары емес, негізінен номенклатураның өзгеруі болды, өйткені скифтер мен сарматтардың генетикалық байланысы ешқандай күмән тудырмайтынын атап өту керек. Бұл туралы, атап айтқанда, Геродот, Гиппократ, Курций Руф, Страбон және т.б. айтқан болатын. Сарматтар тек тайпалық жүйенің жағдайына байланысты әртүрлі атаулармен әрекет ететін этникалық жағынан бір текті тайпалар болған языгтар, роксоландар, сирактар, аорстар және аландар атауларымен жүріп, күшті тайпалық бірлестіктер қатарында қозғалады. Уақыт өте келе, Рим империясы дәуірінен бастап, аландар иран тілдес сармат тайпаларының қалған бөлігін өз атауларымен қамти бастайды, бұл сармат тайпалары аясында биліктің аландардың қолына өтуімен байланысты болды.

Ежелгі аландардың тарихы туралы біршама толық деректер Аммиан Марцелинде кездеседі. Бұл мәліметтер аландардың Еуропада да, Азияда да болғанын көрсетеді; олар тайпаларға бөлініп, аландардың жалпы атауымен де, басқа атаулармен де әрекет етті, бұл тайпалық жүйе жағдайында заңды құбылыс болып табылады. Аммиан Марцеллиннің деректері, Аммиан «Аландар» этнонимін ұжымдық, географиялық атау ретінде қолданған деп есептейтін зерттеушілердің пікіріне қайшы келеді.

Аландардың массагеттік шығу тегі туралы грек және латын авторларының мәліметтері аландар мен массагеттерді (маскуттер) анықтайтын көне армян деректерімен де расталады. Аландардың сақ-массагет (скиф) тайпаларымен байланысы б.з.д. II ғасырда тохарлардың Бактрияны жаулап алуы деп аталатын мысалда да жақсы байқалады. Массагет тайпалық одағының құрамында болған аландар туысқан тохар, пасийлер және сакараук тайпаларымен бірге эллиндік грек-Бактрия патшалығын талқандайды [7, 5–8-бб.].

Аландардың шығу тегі туралы екі негізгі нұсқа бар: сарматтық (автохтондық) және батыс азиялық (көші-қон). Алғаш рет аландар туралы, шамамен, хань дәуіріндегі қытай деректері атап өтеді [8, 231–232 б]. Онда Арал-Каспий аймағындағы Янцайдың иелігінің атауын, біздің дәуіріміздің бас кезінде Алань (яғни, Аландар) деп өзгерткен. Алғашқы аландар Арал өңірінен Еділ мен Дон өзендерінің сағасына қоныс аударып, олардың қол астына көптеген, сармат тайпаларын біріктіріп, оларға өз атауын таратты деп болжанады. Археологияда шартты түрде II–IV ғасырлардағы кейінгі сармат мәдениетін «аландық» деп белгілеу қалыптасқан. Сөздің кең мағынасында аландар термині әртүрлі, соның ішінде ирандық емес тайпалар мен алан мәдениетіне қосылған халықтарды білдіреді.

Аландар туралы еуропалық (латын) дереккөздердегі ең алғашқы сілтемелер Луканның «Фарсалия» поэмасында да кездеседі. Меотида (Азов теңізі) жағалауында өмір сүрген аландардың, «скифтердің» қатысуымен өткен алғашқы тарихи оқиғалар – олардың 35 жыл бойы Закавказьеге және 72 жыл Мидия мен Арменияға жасаған жорықтары белгілі. Ал ол оқиғаларды б.з. I ғасыр авторы Иосфи Флавийдің жазбаларынан біле аламыз («Еврейлер соғысы», «Еврейлердің ежелгі ескерткіштері»). Одан кейін де аландар туралы көптеген грек және латын тілді авторлар бірнеше рет атап өтті, аландар туралы этнографиялық очеркті Аммиан Марцеллин өзінің «Тарихының» 32-ші кітабында (IV ғасырдың аяғында) қалдырды [9, 235-б].

С. Яценко аландардың шығу тегі туралы жеті концепция бар деген қорытындыға келді. Бұлар – скиф, ориан, массагет, алан, юечжи-тохар, усун және жетінші – аландарды ұлтаралық отряд ұйымы деп есептейтіндер. Ғалым сегізінші тұжырымдаманы ұсынып, сармат ескерткіштерінде кездесетін қырық жаңашыл құбылысты көрсетеді. Зерттеушінің айтуынша, аландардың ата қонысы Алтай тауының оңтүстігінде болған, ал прото-аландар үйсіндер бірлестігімен байланысты. С. Яценконың айтуынша, аландар төрт кезеңде дамыған. Біріншісі, үйсіндердің Жетісуға қоныс аударуымен, екіншісі, Орта Азиядағы елеулі күшке айналуымен, үшіншісі, кангюйлердің ықпал аймағына енуімен, төртіншісі, батысқа қарай жылжуы мен аорстардың аландардың жеңілуі. Аландар қоныстанған негізгі аудандар

Дон мен Еділдің төменгі ағысы, сондай-ақ Орта Кубань болды. С. Яценко аландардың екі тобын ажыратады. Аландар-скифтер мен аландар-массагеттердің болғанын көрсетеді.

В. Абаев аландарды сақ-массагет ортасының шығыс тармағынан тараған деп есептеді. В. Минорский «аорс» пен «алан» этнонимдерінің бірдей болуын жақтады. Ол Яньцайдан «Аланияға» ауысуын биліктің басқа тайпаға немесе руға өтуімен байланыстырды. Аландар, ғалымның айтуы бойынша, Арал теңізінің оңтүстігінде Каспийдің ар жағында өмір сүрген.

Ф. Гутнов яньцай тек Арал маңындағы жерлер емес, сонымен қатар батыс аумақтар екенін атап өтеді. Қытайлықтарға Арал теңізі мен Каспий теңізіндегі аймақтар ғана жақсы таныс болды. Аорстар Еуропада шығыс тайпаларының қысымына байланысты пайда болды. Алайда аорстар алғаш рет Каспий жағалауынан батысқа б.з.д. III ғасырда көшті және классикалық деректерде күшті тайпа ретінде атап өтілген. Солтүстік Кавказдағы Зубов-Воздвиженская тобының ескерткіштері аландармен байланысты, ал ғұндардың қысымы батыста жаңа этникалық топтардың пайда болуына фактор болды. Еуропада б.з.д. III-II ғасырларда, кейбір зерттеушілер аландармен және массагет тайпаларының бір тобымен байланыстыратын роксоландар пайда болады. Ф. Гутновтың өзі яньцай аорстарын аландар деп санамаған, бірақ олардың бір бөлігі ерте аландардың этногенезіне қатысқанын атап көрсеткен. Аландардың құрылуына кангюй қатысты. Ертедегі Алан тайпалық одағы оңтүстік-шығыс Арал өңірінде дамып, Сырдарияның төменгі ағысы және орта ағысымен байланыста болды. Аймақтың барлық ірі этноэлеметтік организмдері көп ұлтты болды, бұл кангюй мен үйсіндерге қатысты. Тіпті Тәжікстан мен Түркіменстан территорияларында аландардың болуының ізі сақталған. Олардың бір бөлігі Орта Азияда (Ф. Гутновтың терминологиясы бойынша Орталық Азияда) қалса, екінші бөлігі батысқа қоныс аударды.

Т. Габуев юэчжи (тохар) тайпалық одағының құрамында болған асийлерді юэчжилер Грек-Бактрияға айдап кеткен үйсіндердің бір бөлігі деп есептейді. Асийлер – Аландар. Аландар «агуана» этнонимінің иелері болды, сол арқылы басқа халықтарды өздерінен ерекшелендірді. Иран тілдерінде «агуана» «Alana» атауына айналды. Б.з. II ғ-нан бастап «Аландар» этнонимі сармат тайпаларының атауларын ығыстырды.

А. Цуциев ерте алан этносының тағдыры Кангиюй және Яньцаймен байланысты екенін көрсетеді. Алания атауын алғанға дейін Шығыс Арал өңіріндегі Яньцай иелігінде массагеттер мекендеген, олар қытай жазбаларында «сэ», яғни скифтер ретінде кездеседі. Ғалым Кангюй аландарының Яньцайды жаулап алуын б.з. 25–50 жылдарға жатқызады. Аландар яньцайға сақтар және басқа да иран тілдес көшпелі тайпалар мекендеген Кангюй территориясынан басып кірді. Яньцайдың аты Аланья болып өзгертіліп, кангюйлерге тәуелді болды, оның негізін кейінгі сақ пен туысқан тайпалар құрады. Кангюйлердің Яньцай мен Юэчжиге жақындығы атап өтіледі. Яньцаймен Жетіасар мәдениетін, ал Кангиюймен Отырар-Қаратау және Қуаншы мәдениеттерін салыстыруға болады.

Аландардың Орта Азиядан батысқа қарай жылжуы Кан князьдігінің күшеюімен байланысты болды. Аландардың белсенді көшпелілігінің аймақтарына Шығыс Каспий, Үстірт және оңтүстік-шығыс Арал жатады. Б.з. III ғасырында хуннулардың белсенді әрекеттері кангюй көшпенділерін қозғалысқа келтіреді. Орта Сырдария халқы Бұхара өңіріне ығысады. Хуннулар кангюйге шығыс пен солтүстіктен қысым жасады. Жетіасар елді мекендері б.з. 3–4 ғасырларда өртке ұшырады.

Еуропада аландар б.з. I ғасырдың аяғында пайда болады. Төменгі Донда аландар аорстарды, ал Орта Кубаньда сирактар мен меоттарды бағындырады. Аландардың екінші толқыны Солтүстік Кавказға б.з. I–III ғасырларда солтүстіктен келді және бұл катакомбалары бар жерлеулердің таралуымен байланысты болды. Бұхара және Ферғана аймақтарынан көшпелілердің бұл тобы Хорезм арқылы Жайық пен Төменгі Еділ бойына келген. Т. Габуев аландардың бірнеше тобы болған деп есептейді. Б. Керефов ерте аландардың қалыптасуы сақ-массагет төңірегіндегі тохарлардың, азиялықтардың және

тайпалардың өзара әрекеттесуінің нәтижесінде болғанын айтты. В. Гутшмид пен Ф. Хирт аорс-яньцайларды прото-аландық тайпалар деп есептеді. Я. Маркварт оларды қолдады, бірақ Яньцай да массагеттердің аты екенін жақтаған болатын. Аландардың массагеттермен генетикалық байланысы туралы Л. Нечаева мен Д. Мачинский, аландардың үйсіндермен байланысы туралы В. Сентмартин, Э. Шарпентье, Р. Фрай, Н. Лысенко жазған. Соңғылары аландарды үйсін және кангюй иелігіндегі халықтың ұрпақтары деп есептеді. Аландардың сақтармен байланысы туралы Р. Блейхтайнер жазды. Г. Вернадскийдің пікірінше, аландар ішінара юечжилермен байланысқан, ал олардың билеуші әулеті үйсіндерден болған. Аландар сармат тайпаларының ішіндегі ең күштісі болды және асиялықтардан ерекшеленді, бірақ кейін олармен қосылып кетті. Т. Сулимирский аландарды хунну қысымымен батысқа қарай жылжыған иран тілдес тайпалардың тірегі деп есептеді. И. Маркварт өздерін массагеттердің ұрпақтары санаған шығыс аландарды жоғарғы аорс ұрпақтары деп атап көрсетеді. В. Струве аландарды массагет-дахтармен бірдей деп есептеді, оларды Соғдының арғы жағындағы сақтармен және ежелгі парсы патша жазбаларындағы теңіздің ар жағындағы сақтармен салыстырды. В. Миллер мен В. Кулаковский аландарды скифтермен байланыстырды. Бұл көзқарасты Н. Берлизов та қабылдады. М. Абрамова осетиндер мен аландардың қалыптасуындағы скиф кезеңі туралы айтып өткен. А. Наглер мен Л. Чипирова «аландар» термині сарматтардың билеуші элитасын белгілеу үшін қолданылған деп есептеді. Осыған ұқсас пікірді М. Шукин де айтып, аландарды сармат тайпаларының ішіндегі мықты бірлестік деп есептеген.

Аландардың Солтүстік Кавказда пайда болу уақыты туралы ғалымдар арасында ортақ пікір болмады. В. Миллер бұл оқиғаны б.з. I ғасырға жатқызды. В. Виноградов аландардың бұл өлкеде б.з. 49 жылғы аорс-сирак соғысынан кейін бірден пайда болғанына сенді. Б. Раевтың айтуынша, аландар Кавказда біздің заманымыздың 49–65 жылдары аралығында пайда болған. Ю. Гаглоити аландардың б.з. 35-ші жылғы ибер-албан-парфиялық қақтығысқа қатысқанын дәлелдеді. В. Кузнецов аландардың б.з. 35-ші жылғы оқиғаларына қатысқанын айтты және олар дәуірлер тоғысында Кавказға қоныстанған массагеттерден шыққан деп есептеді. Б.з. 35 ж. аландардың Кавказда пайда болған уақыты ретіндегі көзқарасына С. Перевалов та келіседі. Дереккөздерде аталған сарматтар тек қана аландар болуы мүмкін, өйткені олар жаңадан атты әскердің найзамен және қылышпен шабуыл жасау тактикасын қолданған. М. Шукин римдіктер аландар туралы хабарды император Август тұсында алады деп есептеді. А. Туаллаговтың айтуынша, аландар Шығыс Еуропада б.з.д. 2 ғасырда пайда болған. Және ол роксоландарды аландардан бөлмейді [10].

«Алан», «Аландар» этнонимінің этимологиялық мәселесі өте маңызды. Бұған қатысты түрлі пікірлер айтылды. Г.Ф. Миллер «аландар атауы гректер арасында дүниеге келген және ол грек тіліндегі кезбе немесе кезу дегенді білдіретін етістігінен шыққан» деп есептеді. Алан атауын К. Мюуленгоф Алтайдағы тау сілемінің атауымен, Г.В. Вернадский – ежелгі ирандық «элен» – бұғы атауымен байланыстырады [11], ал Л.А.Мацулевич «Алан» термині мәселесі мүлде шешілген жоқ деп есептеді. Дегенмен, қазіргі уақытта ғылымда В.И. Абаев дәлелдеген нұсқасы танылған – «Алан» термині ежелгі арийлер мен ирандықтардың «ария» деген ортақ атауынан шыққан. Т.В. Гамкрелидзе мен В.В. Ивановтың айтуы бойынша, бұл сөздің бастапқы мағынасы «қонақ», «жолдас», жеке тарихи дәстүрлерде «тайпалық жолдас», одан кейін тайпаның (ария) және елдің өзіндік атауына айналады. Бұл нұсқа ең ғылыми негізделген және сенімді нұсқа ретінде қарастырылады. Жоғарыда айтылғандардан шығатыны, аландар тарихы ежелгі ираншылдық мәселесінің бір бөлігі болып табылады, оның тарихы скифтер мен киммерийлерден әлдеқайда бұрын басталады. Бірақ ежелгі дәуірдегі солтүстік ирандықтардың барлығы дерлік ұмытылса, аландар бүгінгі күнге дейін біршама өзгерген алан тілінде сөйлейтін қазіргі осетиндер ретіндегі тірі этникалық және тілдік дәстүрді сақтап қала алды. Бұл жағдай және тарихи ретроспективаның мүмкіндігі бізді аландардың тарихын ерекше қызықты деп санауға итермелейді, бірақ өзеннің жоғарғы

ағысындағы Орталық Азиядағы Зеравшан тауларындағы осетиндер мен ягнобилердің өте шағын тобының тілі иран тілдерінің «скиф» деп аталатын тобының тірі фрагменттері болып табылады, бұл осы тілдерді және сол тілде сөйлейтіндерді ғылыми зерттеу үшін бірегей етеді.

Осетиндердің көне тарихы мен тілінің әлемдік ғылым үшін сарқылмас тартымдылығының себебі де осында. Аландар тарихы осетин халқының тарихының ерте кезеңімен және оның этногенезімен тікелей байланысты. Ең алдымен, бұл айтылғандар аландардың б.з. 1–2 мыңжылдықтарының басында Солтүстік Кавказдың орталық бөлігі мен Кубань және Теректің жоғарғы ағысының арасында орналасқан бөлігіне қатысты. Дәл осы алан-осстар келесі аумақта бұрынғы кавказ тілді халықпен араласып, қазіргі осетиндердің, олардың мәдениетінің, тілінің негізін қалады. Моңғолға дейінгі дәуірде Кубанның жоғарғы ағысы мен Терек арасындағы жерлер осетиндердің қалыптасуына негіз болды. Сонымен бірге, құрамдас бөліктердің бірі ретінде аландардың қарашайлар, балқарлар және ингуштардың қалыптасуына қатысқаны айтылады, бұл тарихи тұрғыдан осы халықтарды осетиндерге жақындатып, олардың мәдениетіндегі кейбір ұқсастықтарды көрсетеді. Бұл айтылғандардың барлығы аландардың тарихын Солтүстік Кавказдың ұлттық ғана емес, халықаралық ғылыми мәселелерінің қатарына қосады.

Қорытынды

Негізгі мақсат бізде аландардың осетиндермен байланысының жан-жақты сипаттамасын көрсету ғана емес. Бастапқыда айтқанымыздай, бұл тайпалардың шығу тегін әр зерттеуші әр түрлі қылып көрсетеді. Оған роксоландарды протославяндарға теңестірген Д.И. Иловайскийдің тұжырымы мысал. Сарматтар амазонкалар мен скифтердің байланысынан шықты деген аңызды да айтпай кетуге болмайды. Ал, расына келгенде, сарматтар кезіндегі қола дәуіріндегі андроновтықтардың ізін жалғастырушылар ретінде аталады. Ал бұл дегеніміз олардың сақтарға да жақын екендігін білдіреді. Сақтар мен ғұндар секілді, сарматтарды да қазақ халқының арғы ата бабалары деп атауға толық негіз бар. Тек қана қазақ халқы емес, оларды сақтар, ғұндармен бірге алғашқы түркі тайпалары деп атауға да болатынын айтуымыз керек. Олардың саяси тарихы Еуропада болды дегенімізбен, этникалық тамыры осы Орта Азиямен байланысты. Мысалы, сақтар мен ғұндардың да тарихта қалған саяси оқиғалары Қазақстаннан тыс болған болса да, олардың жетістіктері мен этникасын айтатынымыз секілді, сармат тайпалары да дәл сондай назарға ие болуға лайықты. Сол себепті роксолан, алан мәселесі ғана емес, жалпы сармат халықтарының тарихы тек шет елдік деректерде айтылып қана қоймай, Отандық тарих беттерінде де кеңінен ашылып, бүгінгі ұрпаққа танытылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Том I. – М.-Л.: 1-я типография Издательства АН СССР 1949. – 608 с.
2. Деревянко А.В. Проблема роксоланов в археологических исследованиях второй половины XX – начала XXI века // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология. – 2015. – №1. – С. 61–64.
3. Золин П. Роксоланы, Статьи о Новгороде, разд. История и культура. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.novgorod.ru/read/information/history/clauses/roksolany/> (қаралған күні 05.05.2022)
4. Бернад С. Бахрах. Аланы на Западе / перев. с англ. И.Б. Санакоева, под ред. академика М.И. Исаева. – М.: «АРД», 1993. – 87 с.
5. Кузнецов В.А. Очерки истории алан. 2-е изд. допол. – Владикавказ: Ир, 1992. – 392 с.
6. Гаглойти Ю.С. Нарты и аланы. Сборник научных трудов. – Цхинвал, 2017. [Электронды ресурс]. URL: <http://sevosetia.ru/Article/Index/124650> (қаралған күні 18.08.2022)

7. Гаглоев Ю.С. К вопросу о происхождении алан // План работы и тезисы докладов научной сессии Юго-Осетинского научно-исследовательского института 29 декабря 1960 г. – Сталинир, 1960. – С. 5–8.
8. Перевалов С.М. Аланы. В кн.: Российская историческая энциклопедия. Т. 1. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2015. – С. 231–232.
9. Палиенко А.В. О появлении Аланов на юге Восточной Европы по данным письменных источников. [Электронды ресурс]. URL: <http://repo.ssau.ru/bitstream/L-UraloPovolzhskaya-arheologicheskaya-konferenciya-studentov-i-molodyh-uchenyh/O-poyavlenii-alanov-na-uge-Vostochnoi-Evropy-po-dannym-pismennyh-istochnikov-67460/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (қаралған күні 18.08.2022)
10. Пилипчук Я. Ранние аланы: вопрос политической и этнической истории. Часть 2. Реальное время, 2019. [Электронды ресурс]. URL: <https://realnoevremya.ru/articles/139170-yaroslav-pilipchuk-o-rannih-alanah-chast-2> (қаралған күні 18.08.2022)
11. История племя алан переплелась с историей многих народов, в первую очередь, юго-востока Европы. [Электронды ресурс]. URL: <https://lsvsx.livejournal.com/843886.html> (қаралған күні 18.08.2022)

REFERENCES

1. Abaev V.I. Osetinskii iazyk i folklore [Ossetian language and folklore]. Tom I. – М.-Л.: 1-ia tipografiia Izdatelstva AN SSSR, 1949. – 608 s. [in Russian]
2. Derevianko A.V. Problema roksolanov v arheologicheskikh issledovaniiah vtoroi poloviny XXI veka [The problem of Roxolans in archaeological research in the second half of the 20th – early 21st centuries] // Vestnik Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria: Istoriia. Politologiya. Sociologiya. – 2015. – №1. – S. 61–64. [in Russian]
3. Zolin P. Roksolany, Stati o Novgorode [Articles about Novgorod], razd. Istoriia i kultura [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.novgorod.ru/read/information/history/clauses/roksolany/> (qaralghan kuni 05.05.2022) [in Russian]
4. Bernard S. Bahrah. Alany na Zapade [Alans in the West] / perev. s angl. I.B. Sanakoeva, pod red. akademika M.I. Isaeva. – М.: «ARD», 1993. – 87 s. [in Russian]
5. Kuznecov V.A. Ocherki istorii alan [Essays on the history of the Alans]. 2-e izd. dopol. – Vladikavkaz: Ir, 1992. – 392 c. [in Russian]
6. Gagloiti Iu.S. Narty i alany. Sbornik nauchnyh trudov. – Chinval, 2017. [Elektrondy resurs]. URL: <http://sevosetia.ru/Article/Index/124650> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]
7. Gagloev Iu.S. K voprosu o proishozhdenii alan [On the question of the origin of the Alans] // Plan raboty i tezisy dokladov nauchnoi sessii Iugo-Osetinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta 29 dekabria 1960 g. – Staliniр, 1960. – S. 5–8. [in Russian]
8. Perevalov S.M. Alany. V kn.: Rossiiskaia istoricheskaia enciklopediia [Alans. In: Russian Historical Encyclopedia]. T. 1. – М.: OLMA Media Grupp, 2015. – S. 231–232. [in Russian]
9. Palienko A.V. O poiavlenii Alanov na iuge Vostochnoi Evropy po dannym pismennyh istochnikov. [Elektrondy resurs]. URL: <http://repo.ssau.ru/bitstream/L-UraloPovolzhskaya-arheologicheskaya-konferenciya-studentov-i-molodyh-uchenyh/O-poyavlenii-alanov-na-uge-Vostochnoi-Evropy-po-dannym-pismennyh-istochnikov-67460/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]
10. Pilipchuk Ia. Rannie alany: vopros politicheskoi i etnicheskoi istorii. Chast 2. Realnoe vremia, 2019. [Elektrondy resurs]. URL: <https://realnoevremya.ru/articles/139170-yaroslav-pilipchuk-o-rannih-alanah-chast-2> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]
11. Istoriia plemia alan pereplelas s istoriei mnogih narodov, v pervuiu ochered, iugo-vostoka Evropy. [Elektrondy resurs]. URL: <https://lsvsx.livejournal.com/843886.html> (qaralghan kuni 18.08.2022) [in Russian]